

ניתן לחלק את הדעות שאותן ראינו ביחס ל'סדר העבודה' לשתי קבוצות גדולות. לפי דעה אחת, סדר העבודה מספר אודות עבר היסטורי שהתרחש לפני 2000 שנה ויותר, עבר שהיה ואיננו עוד. העמדה העקבית ביותר בקרב בעלי דעות אלו היא של הרמב"ם: לדעתו, עבר זה אין לו כל משמעות דתית עבורנו היום, והדבר היחידי המשמעותי עבורנו ביום הכיפורים שלנו הוא: תשובה אמיתית, אשר ביטויה בבית הכנסת הוא: הוידוי. קרוב אליו יידי הרב חיים, שהעביר לבני קהלו מסר ברור: שמיעת שיעור אודות ספר יונה עדיפה חד משמעית על פני השתתפות באמירת 'סדר העבודה'. גם הרב יואל סירקיס ['בית חדש'] והרב יהושע פלק כ"ץ ['פרישה'] סבורים, שאין זאת תפילה שלנו, אלא מעין דיווח על אודות תפילתם ומעשיהם של אחרים בעבר הרחוק [ולכן אומרים 'השם' כבשגרת יום-יום ולא א*ד*נ*י]. בגישה זאת מחזיק גם הרב יעקב חגיז, אשר פוסק חד משמעית שמנהג הציבור לכרוע בעת אמירת 'סדר העבודה' הוא מעשה ללא טעם.

לעומתם, מחזיקים אחרים בגישה שלפיה אנחנו, הציבור, הננו מעורבים באופן ישיר ב'סדר העבודה'. חשוב 'סדר העבודה' יהיה 'אליבא דהלכתא', היינו: תואם באופן חד-חד-ערכי למה שהתרחש במקדש. כפי שאומר הרב האי גאון, שליח הציבור הוא כמו הכהן הגדול בבית המקדש [ונהגו שלוחי צבור לאומרן <את דברי הוידוי> בקול רם והציבור עומדין ושומעין כדרך שהיה אומרן כהן גדול] והציבור מגיב לוידוי כפי שהגיב הקהל שעמד בעזרה [וכל ישראל שומעין וכורעין ומשתחוין ונפלין על פניהן כשהיו שומעין שם המפורש יוצא מפי כהן גדול]. על פי תפיסה זאת, אנחנו אומרים 'השם' לא כהרחקה מאמירה 'קדושה' [לא כ'עליה במפתח'] אלא אדרבה, כדי ליצור/להביע חוויה אנלוגית לשמיעת 'השם המפורש' שאותו אסור לנו לבטא בשפתינו אך מותר וראוי [בעת אמירת 'סדר העבודה'] לכוון אליו את מחשבותינו.

תפיסה היסטורית-תיאורית מול תפיסה דרמאטית-חוייתית: בחירת התפיסות המתחרות לאור מגוון מאפייני סדר העבודה

שתי התפיסות לאפיון טיבו של סדר העבודה הן בבחינת שתי השערות המתחרות זו עם זו על הסבר תופעה. אחת הדרכים להכריע בין השערות הינה לבחון את יכולת ההסבר של כל אחת מהן בנוגע למגוון הפרטים המרכיבים את התופעה. נציין אפוא כמה מפרטים אלו ונבדוק איזו השערה מטיבה לבארם. ואלו העניינים שהפרטים כוללים:

- א. הפירוט הרב של התיאור לעומת המצוי בתפילות המוסף לכל השנה.
- ב. ההקפדה על אמירה אליבא דהלכתא.
- ג. שילוב מספר רב של עניינים לא-היסטוריים רבים בפיוט סדר העבודה.
- ד. חוסר העקיבות באופן כינוי האלוהים בסדר העבודה.
- ה. מיקום סדר העבודה בתוך התפילות והפיוטים של יום הכיפורים.
- ו. מעורבותו הרבה של הקהל באמירת סדר העבודה.
- ז. התבטאותם של בעלי הלכה קדומים בעניין סדר העבודה.

א. הפירוט הרב של התיאור לעומת המצוי בתפילות המוסף לכל השנה.

במוסף של יום השבת, למשל, מתוארים הקרבנות כך:

תכנת שבת רצית קרבנותיה. צוית פרושיה עם סדורי נסכיה. מענגיה לעולם כבוד ונחלו. טועמיה חיים זכו. וגם האוהבים דבריה גדלה בחרו. אז מסיני נצטו עליה. ותצונו ה' אלהינו להקריב בה קרבן מוסף שבת פראוי. יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו. שתעלנו בשמחה לארצנו. ותטענו בגבולנו ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו. תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם.

ואת מוסף יום השבת הזה. נעשה ונקריב לפניך באהבה כמצות רצונך. כמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך מפי כבודך כאמור:

וביום השבת. שני כבשים בני שנה תמימים. ושני עשרנים סלת מנחה בלולה בשמן ונסכו. עלת שבת בשבתו על עלת התמיד ונספה:

ובחגים, למשל – בחג הסוכות --

אבינו מלפנו. גלה כבוד מלכותך עלינו מהרה. והופע והנשא עלינו לעיני כל חי. וקרב פזורינו מבין הגוים. ונפוצותינו פנס מירכתי ארץ. והביאנו לציון עירך ברנה. ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם. ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם: ואת מוסף יום חג הסוכות הזה נעשה ונקריב לפניך באהבה כמצות רצונך. כמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך. מפי כבודך כאמור:

ובחמשה עשר יום לחדש השביעי. מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבדה לא תעשו. וחסתם חג לה' שבעת ימים: והקרבתם עלה אשה ריח ניחח לה'. פרים בני בקר שלשה עשר. אילם שנים. כבשים בני שנה ארבעה עשר. תמימים יהיו: ומנחתם ונספיהם כמדבר. שלשה עשרנים לפר. ושני עשרנים לאיל. ועשרון לכבש. ויין כנסכו. ושעיר לכפר. ושני תמידים כהלכתם:

ובתפילת המוסף של יום הכיפורים עצמו:

יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו מלך רחמן שתשוב ותרחם עלינו ועל מקדשך ברחמיך הרבים ותבנהו מהרה ותגדל כבודו: אבינו מלפנו גלה כבוד מלכותך עלינו מהרה והופע והנשא עלינו לעיני כל חי וקרב פזורינו מבין הגוים ונפוצותינו פנס מירכתי ארץ. והביאנו לציון עירך ברנה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם. ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם:

ואת מוסף יום הכפורים הזה נעשה ונקריב לפניך באהבה כמצות רצונך כמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך מפי כבודך כאמור:

ובעשור לחדש השביעי הזה מקרא קדש יהיה לכם ועניתם את נפשתיכם כל מלאכה לא תעשו: והקרבתם עלה לה' ריח ניחח פר בן בקר אחד. איל אחד. כבשים בני שנה שבעה תמימים יהיו לכם: ומנחתם ונספיהם כמדבר שלשה עשרנים לפר ושני עשרונים לאיל ועשרון לכבש ויין כנסכו ושני שעירים לכפר. ושני תמידים כהלכתם:

כמה תמציתיים וקצרים תיאורים אלו של קרבנות המוסף, יחסית לפרטי הפרטים של קרבן הפר ושל שני השעירים, המופיעים ב'סדר העבודה'!

ב. ההקפדה על אמירה אליבא דהלכתא.

אם כוונת סדר העבודה להעלות בפנינו זכרונות מן העבר הרחוק, שאין להם נגיעה ישירה לחוויה הדתית שלנו בהווה, מדוע לא לאפשר למחברי הפיוטים ולבעלי התפילה חירות פואטית – כפי שאמר הרב יוסף קארו אודות הפייטנים כי "הגדולים מנהגם היה שלא היו מקפידים לכתוב כהלכתא" ?

ג. שילוב עניינים לא-היסטוריים

אם כוונת הטקסט לספר לנו מה נעשה בעבר הרחוק, מדוע כלולים בו משפטים שבעליל לא היו חלק מההתרחשויות במקדש? שתי דוגמאות בולטות:

1. ואתה בטובך הגדול מעורר רחמיך וסולח וכו'

2. נוסח תפילת הכהן הגדול בצאתו מבית קודש הקדשים, המופיע מייד בהמשך לסדר העבודה:

וְכֹה הָיְתָה תְּפִלְתּוֹ שֶׁל כֹּהֵן גָּדוֹל בַּיּוֹם הַכֹּפְרִים בְּצֵאתוֹ מִבַּיִת קֹדֶשׁ הַקֹּדְשִׁים בְּשָׁלוֹם בְּלִי פֶגַע :

יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יְהוָה אֱלֹהֵינוּ וְאלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ שֶׁתְּהֵא שְׁנָה הַזֹּאת הַבָּאָה עָלֵינוּ וְעַל כָּל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל: שְׁנַת אוֹצְרֶךָ הַטּוֹב תִּפְתַּח לָנוּ. שְׁנַת אֶסֶם. שְׁנַת בְּרָכָה. שְׁנַת גְּזֵרוֹת טוֹבוֹת מִלְּפָנֶיךָ. שְׁנַת דָּגָן תִּירוֹשׁ וְיִצְהָר. שְׁנַת הַרְוָחָה וְהַצְלָחָה וְקִיָּמִים. שְׁנַת וְעוֹד בֵּית מִקְדָּשְׁךָ. שְׁנַת זֹל. שְׁנַת חַיִּים טוֹבִים מִלְּפָנֶיךָ. שְׁנַת טְלוּלָה וְגִשְׁמוֹמָה אִם שְׁחוֹנָה. שְׁנַת יִמְתִּיקוּ מִגְדִּים אֶת תְּנוּבָתְךָ. שְׁנַת כִּפְרָה עַל כָּל עֲוֹנוֹתֵינוּ. שְׁנַת לַחֲמִנוּ וּמִיָּמִינוּ תִּבְרָךְ. שְׁנַת מִשָּׂא וּמִתָּן. שְׁנַת נְבוֹאָה לְבֵית מִקְדָּשְׁנוּ. שְׁנַת שְׁבַע. שְׁנַת עֲנָג. שְׁנַת פְּרִי בְטָנְנוּ וּפְרִי אֲדָמָתְנוּ תִּבְרָךְ. שְׁנַת צֵאתְנוּ וּבּוֹאֵנוּ תִּבְרָךְ. שְׁנַת קְהֵלְנוּ תוֹשִׁיעַ. שְׁנַת רַחֲמֶיךָ יִכְמְרוּ עָלֵינוּ. שְׁנַת שְׁלוֹם וְשָׁלוֹה. שְׁנָה שֶׁתּוֹלִיכֵנוּ קוֹמְמִיּוֹת לְאַרְצֵנוּ. שְׁנָה שֶׁלֹּא תִפְּלֵ אִשָּׁה אֶת פְּרִי בְטָנָה. שְׁנַת תַּעֲלֵנוּ שְׁמַחִים לְאַרְצֵנוּ: שְׁנָה שֶׁלֹּא יִצְטָרְכוּ עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל זֶה לְזֶה וְלֹא לַעֲמֵ אַחֵר בְּתַתֶּךָ בְּרָכָה בְּמַעֲשֵׂה יְדֵיָם: וְעַל אֲנָשֵׁי הַשְּׂרוֹן הִיָּה אוֹמֵר יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יְהוָה אֱלֹהֵינוּ וְאלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ שֶׁלֹּא יַעֲשׂוּ בְּתֵיבָם קִבְרֵיהֶם.

ד. חוסר העקיבות באופן כינוי האלוהים בסדר העבודה.

לעיל ראינו שהרב יואל סירקיס בחיבורו 'בית חדש' הסביר, שאנחנו אומרים 'השם' ולא 'אדני' כי אין זו תפילה שלנו אלא דיווח על מה שנאמר על ידי אחרים בימי קדם. הוא ממשיך ומציין שעל פי עיקרון זה, יש לערוך תיקונים נוספים בנוסח 'סדר העבודה':

ולפי זה צריכין לדקדק בפיוט כשאומרים "צעק בקול רם ליי" חטאת!" שיאמרו "לשם חטאת". וכן אצל "וכך היתה תפלתו של כהן גדול ביום הכפורים וכו' יהי רצון מלפניך וכו'" שלא יאמר "אדני" אלא "יהי רצון מלפניך השם" שתהא השנה וכו'" וכן בסוף "ועל אנשי השרון היה אומר: יהי רצון מלפניך השם" שלא יעשו בתיבתם קבריהם" -- מאחר שכל זה אינו כי אם סיפור הבקשה שעברה. וכן בכל מקום שהוזכר השם בסיפור כזה. ולא ראיתי במחבר שהתעורר להזהיר על זה:

על כך יש להוסיף, שכבר מראשיתו פותח הפיוט בפניה ישירה אל האל:

אֲמִיץ לָח כְּבִיר וְרַב אוֹנִים. אֲשֶׁר מִי יַעֲשֶׂה כְּמַעַשׂ גְּבוּרֹתָיָהּ. אֲמִץ עֲלִיּוֹת קָרִית על קָרִים. אֶף יִסְדַּת תִּבֵּל על בְּלִימָה: בְּהִיּוֹת עוֹלָם חֲשָׁה וְצִלְמֹת וְעִיפָה. בְּמַעֲטָה לְבוּשָׁה אֹר בְּקָר הַגָּהֶת.

וכן הלאה על זה הדרך. **אם כוונת הפייטן איננה לשים בפינו תפילה שלנו, מדוע לא כתב:**

אֲמִיץ לָח כְּבִיר וְרַב אוֹנִים. אֲשֶׁר מִי יַעֲשֶׂה כְּמַעַשׂ גְּבוּרֹתָיו. אֲמִץ עֲלִיּוֹת קָרָה על קָרִים. אֶף יִסְדַּת תִּבֵּל על בְּלִימָה: בְּהִיּוֹת עוֹלָם חֲשָׁה וְצִלְמֹת וְעִיפָה. בְּמַעֲטָה לְבוּשָׁה אֹר בְּקָר הַגִּיה.

ה. מיקום סדר העבודה בתוך התפילות והפיוטים של יום הכיפורים.

ביקשתי מבני לברר אצל אחד מחבריו, שהוריו ממוצא תימני והוא מתפלל בבית כנסת בנוסח תימני, איך הם נוהגים בעניין 'סדר העבודה'. בני חזר אלי ודיווח: "חברי צחק והשיב, שאמנם יש ב'תכלאל' שלהם נוסח של 'סדר העבודה', אבל מה שקורה הוא, שבסוף תפילת המוסף, אחרי שכל התפילה הסתיימה, שליח הציבור מודיע שעכשיו מי שרוצה מוזמן להישאר ולהגיד את 'סדר העבודה'. אבל למי יש כח לזה? כולם כבר רוצים לחזור הביתה ולנוח לפני תפילת המנחה. אז כמעט אף אחד לא נשאר!". מסתבר, שהם מושפעים מגישת הרמב"ם...

לעומת זאת, בבתי הכנסת של כל שאר העדות, ממוקם 'סדר העבודה' במיקום המרכזי ביותר בתפילת המוסף של שליח הציבור; כפי שנראה בהמשך, מיקום 'סדר העבודה' בתוך התפילה של יום הכיפורים זהה למיקום של 'מלכויות זכרונות ושופרות' בתפילת ראש השנה.

ו. מעורבותו הרבה של הקהל באמירת סדר העבודה.

בבתי כנסת רבים, יש מעורבות פעילה גדולה של הציבור בעת אמירת 'סדר העבודה'. כך למשל,

- הקהל אומר/שר יחד עם שליח הציבור חלקים מקטעי הוידוי של הכהן הגדול, ומונה יחד עימו את ההזאות בבית קודש הקדשים 'אחת; אחת ואחת; אחת ושתיים' וכו'.
- רבים נוהגים להכות על ליבם בעת הוידוי של הכהן הגדול 'חטאתי, עויתי, פשעתי' וכו' – כפי שנהוג בעת אמירת הוידוי בתפילות יום הכיפורים.
- ומעל הכל: ההשתחויה אפים ארצה בכל אחת משלוש הפעמים ששליח הציבור מגיע לקראת סוף הוידוי של הכהן הגדול ואומר 'לפני השם תטהרו'.

אם מדובר סך הכל בתאור מעשים שנעשו בעבר הרחוק ולא בתפילה שלנו בהווה, מה מקום לכל המעורבות הגדולה הזאת?

ז. התבטאותם של בעלי הלכה קדומים בעניין סדר העבודה.

כבר ראינו לעיל את דברי הרב האי גאון, ראבי"ה וריב"ש, אודות החשיבות שניתן את דעתנו בעת אמירת 'סדר העבודה' לשם המפורש שאותו היה מבטא בשפתיו. ואף הקטע שראינו מתוך כתב-היד המרוקאי מהמאה ה-18 מחזק רושם זה.

לאור כל האמור, נראה שהאסכולה שאותה כינינו 'היסטורית-תיאורית' אינה יכולה להסביר באופן משכנע את הנתונים שעליהם הצבענו. אבל, מה משמעות האלטרנטיבה? כמדומני שהסבר הבהיר ביותר לתפיסה המונחת ביסוד הגישה האלטרנטיבית – שאותה כיניתי 'התפיסה הדרמאטית-החוויתית' ניתן על ידי הרב דוד בן שמואל הלוי (פולין, 1586 – 1667) בחיבורו 'טורי זהב' על השלחן ערוך. הוא כותב על כך בשתי הזדמנויות:

1. בתשובה לדברי הרב סירקיס (לעיל) שלפיהם כאשר אנו מקריאים את תפילת הכהן הגדול לאחר צאתו מבית קודש הקדשים יש להקפיד להימנע מאמירת 'אדנ'י' כי זה סך הכל דיווח על תפילה של מישהו אחר, כותב הט"ז (ט"ז אורח חיים סימן תרכ"א ס"ק ב):

אין קפיא במה שאנו אומרים שם אדנ"י. דעכ"פ אינו לבטלה. דעי"ז אנו מתעוררים ומתפללים ומכוונים למה שאנו צריכים ג"כ בזמנינו. כמו שמצינו שיש בנוסח תפלת כ"ג "שנה שתעלנו בשמחה לארצינו" – דזה לא אמר הכ"ג שהרי ישב בא"י! אלא שאנו מכניסים זה למה ששייך לנו.

2. הרב דוד בן שמואל הלוי כותב (ט"ז אורח חיים סימן קיג ס"ק ד), מתי מותר למתפלל לכרוע ולהשתחוות, גם אם חז"ל לא הורו לכרוע:

זהו הכלל בידינו: כל שאינו ב[תפילת] שמונה-עשרה [=תפילת העמידה] יכול לכרוע ולהשתחוות כרצונו. דהיינו: **במקום שמתפלל על עצמו; שהוא הכורע והשתחוה.**

אבל אם כך, כיצד הציבור כורע ומשתחוה בעת אמירת סדר העבודה? מסביר הט"ז: ומה שמצוי במוסף יום הכיפורים, "והכהנים והעם וכו' היו כורעים כו" – ואפילו הכי [=ואפילו כך] כל הקהל כורעים אף על פי שאינו על עצמן! -- שאני התם [שונה הדבר שם]: שאנו עושים לזכר **שאנחנו עכשיו מדמין נפשינו במקום הכהנים בזמן שבית המקדש קיים.** כך נראה לי בזה.

וכן במה שמצוי במוסף יום הכיפורים ב[סדר ה]עבודה "חטאו עוו פשעו בני ישראל" **אנו מדמין עצמינו כאלו אנחנו אותן בית ישראל ומתחרטים על עונותינו.** ושפיר עבדו אותן המכים על לבם כדרך שעושים באמרם [בתפילת הוידי הרגילה של יום הכיפורים] "אשמנו". וראיתי קצת מליזים על זה ואומרים שאין להכות על הלב באותה אמירה, כיון שלא קאי [=שאינו מופנה] על עצמינו. **ולא כן הוא.**

סיכום ביניים:

בעלת כוח הסברתי רב היא הנחת היסוד שלנו שסדר העבודה אינו רק תיאור של עבר היסטורי, אלא תסריט ותמליל המשתף את הקהל שבהווה בעבודת יום הכיפורים שנערכה במקדש; הנחה זו גם מאפשרת הענקת פשר אינטגראטיבי לכמה וכמה תופעות אשר היו בעבר, כל אחת לעצמה, מוקד להתעניינות, לדיון ואף לתמיהה מצד חכמים ופוסקים. נראה, כי תפיסה זאת של סדר העבודה כדראמה של הזדהות הקהל בהווה עם עבודת בית-המקדש, מובלעת בהתבטאויות ובהערות של כמה וכמה גאונים וראשונים; ואולם מנסחה המובהק של תפיסה זו ובעל המודעות המלאה לה הוא אחד מגדולי האחרונים, רבינו שמואל בן דוד הלוי, מחבר 'הטורי זהב מגן דוד'. הרמב"ם הציג תפיסה

מתחרה; לפי תפיסת הרמב"ם אין לנו כיום עניין מיוחד בעבודת הכוהן הגדול ביום הכיפורים, ומאז חרב בית-המקדש, התשובה בלבד היא הדרך להיטהרות המחטאה ומזכה, וביטויה הטקסי המובהק בתפילת יום הכיפורים הוא הווידוי. זוהי הסיבה שלווידי יוחד המקום המרכזי בתודעת המתפלל ביום הכיפורים. כפי שנוכחנו, המסורת שאנו מנתחים כאן אינה גורסת כך; היא מאפשרת למתפלל בן זמננו להשתתף בחוויה המטהרת והמרוממת של כפרה על-ידי סדר עבודת היום למרות חורבן בית-המקדש. ויש לשער, כי התודעה הבסיסית המונחת ביסוד גישה זאת הינה, כי מעל ומעבר לחויית התשובה של היהודי ביום הכיפורים, הוא זקוק וכמה לחוויה נוספת, שתאשר וגם תמחיש לו, כי אכן נתקבל ברצון על-ידי אלהיו, וכי הקב"ה נענה להשתדלותו להיטהר ולהודרך מהחטאים, והוא גם טיהרו מעוונותיו ורחצו מטינופת חטאיו. ביטוי לתודעה כפולה מעין זאת משתקף במאמרו של רבי עקיבא: 'אשריכם ישראל! לפני מי אתם מטהרין? ומי מטהר אתכם? אביכם שבשמים'.⁵¹ הווה אומר: למתפלל דרושה לא רק חוויה של 'לפני מי הוא מטהר', אלא גם הכרה שאכן הקב"ה 'מטהר אותו'. הווידוי הוא שמעניק למתפלל את החוויה שבמאמץ להיטהר; ואולם הווידוי כשלעצמו אין בכוחו להעניק למתפלל את ההכרה כי 'מטהרם מקור מים חיים, מקוה ישראל מנקם מים נאמנו',⁵² וכי אכן הם 'נחבקים בעז ימין רוממה [. . .] חדים בשמחה את פניו'. סדר העבודה של יום הכיפורים בא וממלא את החוויה שכרוכה במשאלה דתית עמוקה זאת.⁵³

במפגשים הבאים שלנו, נעבור לעיין ב'סדר העבודה' עצמו, וננסה להבין, כיצד 'סדר העבודה' הנאמר בהווה מעוצב על מנת לאפשר מימוש של החוויה המבוקשת הזאת? כלומר: מה הם המרכיבים המבניים, התכניים, הדרמאטיים והטקסיים המכוונים לאפשר למתפלל בהווה לחוש השתתפות במעשי הכהן הגדול במקדש ביום הכיפורים, וכנוכח בעת שהכהן משמיע בשפתו באזני כל הקהל את 'השם הנכבד והנורא...בקדושה ובטהרה' ומבשר לכל הנוכחים במקדש: "תטהרו".